

"מדברים עבר" – "מדברים הווה" שיח פרשני של עבר בתצוגה מוזאוןית

שלי שנהב־קלר*

תקציר. מאמר זה דן בשיח הפרשני הנרקם סביב העבר, במהלך טקסי זיכרון וסיורים מודרכים בתצוגה מוזאוןית. שדה המחקר שנבחר לבחינת סוגיה זו הוא בית־התפוצות.

הניתוח, המבוסס על מחקר אתנוגרפי, מתמקד בשני ממדיה של העשייה הפרשנית בהדרכות. הממד הראשון מתרכז בהבנת אופני משמוע העבר, עיבודו הסמלי ושזירתו בהווה. שלוש דרכי הנכחה, חיבור והשקה בין עבר להווה ידגימו דינמיקה מרכזית זו.

הממד השני חודר לתכניו של השיח ונושאו, אגב חשיפת דרכי הייצוג של יחסים וגבולות חברתיים בין יהודים ללא־יהודים, ובין קבוצות ומגזרים בחברה הישראלית.

השיח הפרשני טבול בזיכרון, טבוע בהווה ומבנה דו־שיח בין תצוגת העבר היהודי לבין המציאות הישראלית החוץ־מוזאוןית.

סיפורים היסטוריים, סיפורים מעצבים ומיתוסים מכוננים מופקים ומונחלים כמוצר תרבותי (Porter-Benson, 1986) באתרים היסטוריים, באתרי מורשת, במרחבי זיכרון ובמוזאונים בארץ ובעולם, כחלק מהתפתחותן של מדינות הלאום. אתרים אלה פועלים כמעצבי זהות קולקטיבית ומתאפיינים בעיסוק סוחף בעבר ובהבניית הקשר בין עבר להווה (Kaye, 1991; Fowler, 1995; Walsh, 1992). הם פועלים במרחב הציבורי כ"סוכני זיכרון" ומבנים נקודות מפגש מוחלטות בין עבר להווה.

במרחבים אלה, כפי שטוענת לוסט ואלנסי (1996, ע' 10), "מילים ומעשים מן העבר מבקשים את תגובתנו". השיח הפרשני, המתנהל באמצעות מדריכים ומדריכות בתצוגות מוזאוןיות של העבר, מהווה אחת מזירות התגובה המרכזיות במרחב זה. לטענתי, ההדרכות

* מכללת בית־ברל, המכללה האקדמית של תל־אביב-יפו, ולימודי מוזאולוגיה, אוניברסיטת תל־אביב. אני מודה לכל המדריכים והמדריכות שהתלוויתי אליהם במהלך שנות עבודת המחקר. כמו כן, אני מבקשת להודות לפרופ' אריק כהן, שהדריך אותי בעבודתי, ולחבריי, מיכאל פייגה, ג'קי פלדמן ופנינה שטיינברג, שקראו גרסות ראשונות של מאמר זה. הערכה ותודה אני חבה לעורכת כתב־העת סוציולוגיה ישראלית ולשני הקוראים האנונימיים שידעו לחדד, ולהאיר את רעיונותיי ותובנותיי. מאמר זה מתבסס על עבודת מחקר רחבה, שמומנה על־ידי המרכז על־שם שיין למחקרים במדעי המדינה ועל־ידי מכון לוי אשכול לחקר הכלכלה, הפוליטיקה והחברה בישראל, בפקולטה למדעי החברה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

שמות להן כמטרה לארוג חוט מקשר בין עבר להווה, ומבקשות לנוע במנעד המתהווה ביניהם, שמתוכו מפרשים, רוקמים ומספרים סיפור על עבר.

העברת סיפור העבר והנחלתו במהלך סיורים מודרכים במוזאונים, או באתרים מוזאוניים בארץ, מהווה בעינינו נושא מחקר חשוב ומעניין, לשם בירור הדרכים והאופנים שבהם מדברים על עבר, גילוי הקשרים והחיבורים הנרקמים בין עבר להווה, הבנת מקומו של העבר בעיצוב תמונת ההווה, ויותר מכך – בחשיפת האמירה המוזאלית כטקס ממוסד של הבניית זיכרון. נושא זה מעורר עניין מיוחד בחברה הישראלית, המצויה בתהליך דינמי של גיבוש זהותה, לנוכח סיפור העבר ועיצוב הקשרו להווה.

מאמר זה תורם תרומה נוספת לדיון במוזאונים בישראל כאתרי זיכרון, בכך שהוא מתמקד בשני ממדיה של העשייה הפרשנית בהדרכות, שלא נבדקו בעבודות קודמות. הממד האחד הוא הבנת הדרכים שבהן העבר וההווה נשזרים זה בזה, והממד האחר הוא חשיפת דרכי הייצוג של יחסים וגבולות בין קבוצות חברתיות בחברה הישראלית.

הזירה שנבחרה לבחינת שאלות אלה הם הסיורים המודרכים בתצוגת הקבע בבית התפוצות. מאמר זה מתמקד בהדרכות לישראלים בלבד, ולכן יתבסס על הדרכות שהועברו בתצוגה במסגרת אגף הנוער ויחידת צה"ל.¹ הדרכות בתצוגה אמורות להתמקד בעבר המוצג בה, אגב מתן הסבר ופרשנות והעברת תחושה של מציאות החיים בגולה; אך למעשה ההדרכות מעוגנות בהווה ומתמקדות במציאות עכשווית ועדכנית.

אבקש לפענח כאן את עשייתם הפרשנית של המדריכים באירועי העבר המוצגים בתצוגה. כלומר, כיצד הם מפרשים, מתרגמים ומטמיעים את ניסיון העבר, העולה מאירועים אלה, לגבי תופעות ומצבים המתרחשים בהווה, ובעיקר כאן, בארץ. על מנת לבחון זאת, אתאר באיזה אופן המדריכים משיקים, מצרפים ומחברים עבר להווה והווה לעבר, ואילו סוגים של הקשרים ורצפים הם אורגים ומעצבים בין הזמנים. שאלות אלה נוגעות בהיבט אחד ממכלול התהליכים של הבניית זיכרון העבר בבית התפוצות, ובאמירה המוזאלית שמעבר לתצוגת הקבע.

המאמר יתמקד בשלוש דרכים של הנכחה, השקה וחיבור בין עבר להווה, וידגים כיצד הדיבור, ההתייחסות והפרשנות של המדריכים בכל הנוגע לעבר מובילים תמיד אל ההווה. מתוך רפרטואר התכנים והנושאים העולים מתוך שיח פרשני זה, אבקש ללמוד איך תהליך הפקת הזיכרון משקף, מייצג ומבנה גבולות חברתיים בין יהודים ללא-יהודים, ובין יהודים מקבוצות ומגזרים שונים. כיצד הדיבור על ההווה וההתייחסות לנושאים עכשוויים מדגישים ומחדדים ברוב המקרים הבדלים בין קבוצות חברתיות אלה, ולעתים רחוקות מטשטשים אותם.

1. אגף הנוער נפתח זמן קצר לאחר פתיחתו של המוזאון, בשיתופו ובתמיכתו של משרד החינוך. הרעיון היסודי שעמד מאחורי יוזמה זו היה ליצור מסגרת נוספת, תווייתית, ללימוד ההיסטוריה היהודית הנלמדת בבתי הספר.

יחידת צה"ל במוזאון היא היחידה המאוחרת מכולן. היא הוקמה ב-1986, בעקבות יוזמה של מפקדת קצין חינוך ראשי דאז. המטרה הייתה להקים יחידת הסברה קבועה בתחומי המוזאון, בעבור חיילי סדיר וקבע המבקרים בו. יחידה זו מאוישת על-ידי קבוצת חיילי סדיר, קציני/ה בקבע ואנשי מילואים, המעבירים הדרכות וימי עיון.

לנוכח מרכזיותה ההולכת וגוברת של הגישה האתנוגרפית בחקר מוזאוניום (שנהב-קלר, 2000; Katriel, 1997), המקדישה את עיקר תשומת הלב להתבוננות והקשבה לדרכי דיבור, נאום ושיח, מאמר זה יבקש להתמקד במעשה ההדרכה במהלך התצוגה, ולא רק בסיפור התצוגה עצמו (Golden, 1996).

המאמר נסמך על מחקר אתנוגרפי, המבוסס בעיקרו על שיטה תצפיתית ומהווה חלק מעבודת מחקר רחבה, שכללה כלי מחקר נוספים. התצפיות נערכו ומוקדו במערך הפעילויות החינוכיות והתרבותיות באגפי ההדרכה והחינוך בבית-התפוצות בשנים 1993-1996. בשל הכוונה לעקוב אחר הסיורים המודרכים, להתחקות אחר מעשה ההדרכה עצמו ואחר תפקידם של המדריכים בהנחלת סיפור העבר בתצוגה, הצטרפתי לעשרות הדרכות וסיורים בנושאים מגוונים, עם קבוצות שונות ועם רוב מדריכי הבית ואנשי המילואים. נוכחותי ומיקומי כצופה, כאחת מחברות הקבוצה המודרכת, יחד עם נגישותי אל המתרחש באגפי החינוך עצמם והיכרותי הממושכת את עבודת המדריכים עם קבוצות מגוונות, העניקו לי עמדת יתרון ברורה בהתבוננות באירוע ההדרכה ובשותפים לו - המדריכים וקהל המבקרים.

החומר האתנוגרפי, שנאסף על-ידי במהלך הסיורים המודרכים בתצוגה, לווה בהקלטה של מרב ההדרכות שהתלוויתי אליהן כצופה. ההדרכות השונות היו לחומר גלם, לטקסטים, שאותם ביקשתי להבין ולפרש. הדרך שבה בחרתי הייתה לפענח את ההדרכות כולן, כל אחת כהדרכה בודדת, ולאחר מכן לבחון, לחשוף ולחלץ נושאים וסוגיות החוזרים ועולים מתוך ההדרכות השונות, אגב בחינה מעמיקה וניתוח רחב.

בית-התפוצות כ"מהוז זיכרון"

בית-התפוצות הוא מוסד התרבות היחיד בישראל המופקד על הצגתו והנחלתו של זיכרון העולם היהודי בגולה. למעט מוזאוני השואה² וכמה מוזאוני העוסקים בהיסטוריה ובתרבות של קהילות מסוימות,³ אין בארץ מוזאון הכולל ומציג את העבר וההיסטוריה היהודית בגולה על ריכוזיה השונים, כפי שבית-התפוצות עושה.

מוסד זה תרגם את העבר ההיסטורי לתצוגה מוזאונית קבועה, הנפרסת על פני שלוש קומות, ומארגנת באמצעות שבעה "שערים" נושאים - משפחה, קהילה, זכור, אמונה, יצירה, קיום ושיבה. השערים מצויים בין המרחבים ובתוכם, ושזורים בהם מוצגים והיצגים שנבנו או שוחזרו לצורך התצוגה והסיפור המועברים באמצעותם.

התצוגה מספרת סיפור, סיפור על גלות ושיבה. סיפור התצוגה נפתח עם חורבן בית שני ומסתיים בשיבה לארץ, עם גלי העלייה השונים והקמת מדינת ישראל. זהו סיפור מעגלי. תחילתו ביציאה מארץ ישראל, המשכו בגלות וסופו במדינת ישראל. בית-התפוצות מציג את סיפורו כאפוס מייצג ומשותף ליהודים בגולה בעבר וליהודים כיום, מעין סיפור

2. מוזאוני השואה בארץ, כגון "יד ושם", "בית לוחמי הגטאות", "יד מרדכי" ומרכזי תצוגה נוספים.

3. מוזאון יהדות איטליה, מרכז מורשת יהודי בבל, מרכז מורשת יהודי קוצ'ין, התצוגה האתנוגרפית במוזאון ישראל ועוד.

לאומי מאגד אחד, המבנה קהילה יהודית מדומיינת (על-פי ניסוחו של אנדרסון, ראו [1983] Anderson, 1991).

ייחודיותו של בית-התפוצות בעולם המוזאונים בארץ, והמונופול הנובע מכך, העניקו לו הגמוניה כמעט מוחלטת בהצגת העבר היהודי. על בסיס עובדה זו, פעל המוסד במהלך השנים כאחד ממקדשי הדת האזרחית בישראל (Aronoff, 1981), המחברים בין גולה, גאולה וישראל. לכן נהפך בית-התפוצות למקום "עלייה לרגל", הנמנה עם רשימת אתרי המורשת והזיכרון שנהפכו לחובה, במיוחד לישראלים-יהודים ולמבקרים יהודים מהתפוצות. על בסיס תצוגת הקבע, שנפתחה לקהל עם סיום הקמתו של הבית ב-1978, נבנה בשלבים מערך ההדרכות, הכולל ימי עיון, סמינרים ופעילויות תרבותיות מגוונות.

טקסי זיכרון

כוחו של הזיכרון, כפי שהראה נורה (1993, ע' 6), טמון בכך שהוא "מכה שורש בקונקרטי, במרחב... בתמונה ובחפץ". לכן, מרחב התצוגה בבית-התפוצות נעשה מרחב מתאים לייצורם, לעיצובם ולהנחלתם של טקסי זיכרון, אגב הנכחת העבר וחיבור בין העבר להווה.

המדריכים בבית-התפוצות הם יוצרים וסוכנים של הזיכרון, והם אורגים אותו לתוך סיפור התצוגה ומנחילים אותו במהלך ההדרכה. מעצם תפקידם, המדריכים מוצבים במקום החיבור בין התצוגה לקהל המבקרים, כעמיתיהם במוזאונים ובאתרים היסטוריים אחרים.⁴ נקודת המוצא בהתבוננותי באירוע ההדרכה מניחה שאין מדובר רק ב"אירוע דיבור" (Briggs, 1988, p. 6), בשיח, בהעברת סיפור ובפרשנות, אלא באירוע תקשורת-טקסי רחב, שבו מתקיים סוג של מיצג לשוני במהותו, המכונה Verbal Performance (Fine & Speer, 1985). אירוע זה מתרחש ונחוה במרחבי התצוגה, בין חללים ומוצגים, בין קולות, צלילים, צבעים ואפקטים דרמטיים. כל זאת תוך כדי מעבר בין המוצגים, עזירה, התבוננות והתעכבות, בעמידה או בישיבה. אפשר להתייחס לסיורים המודרכים בתצוגת הקבע בבית-התפוצות כאל טקסי זיכרון, המתרחשים בתאטרוני זיכרון, כפי שכינה זאת ארי (Urry, 1996).

התיווך הלשוני והממד ההיצגי המלווים את ההדרכה מאפשרים למדריכים לקחת את הקהל ולטלטל אותו אל "עולם אחר", מעבר לתצוגה, ולחבר אותו בהמשך לעולם המבקרים-מאזינים, שהוא לעתים קרובות גם עולמם-שלהם. פעולה זו מתממשת הודות לקהל הצופים, הנכון לספוג ולקבל את החוויה המוזאונית ואת ההדרכה בלי כל ערעור, דבר המאפשר למדריכים ליהנות ממידה רבה של שליטה וסמכותיות, כפי שנמצא במחקרים קודמים (Bruner & Gorfain, 1984; Katriel, 1997).

טקסים אלה מתרחשים מתוך מפגש הדוק בין עבר להווה, מפגש שחוזר על עצמו ואי אפשר לנתקו. זאת כדי לתת ביטוי לאירועים ולהתרחשויות הנוגעים במבקרים עצמם, כפי

4. על תפקידם המרכזי והחשוב של המדריכים במוזאונים, באתרים היסטוריים ובעולם התיירות בכלל, ראו לדוגמה: שנהב-קלר, 2000; Katriel, 1981; Holloway, 1985; Cohen, 1985; Fine & Speer, 1985; Katz, 1985; Urry, 1993, 1997.

שאומרת יעלה,⁵ המדריכה באגף הנוער, לקבוצת תלמידים: "אנו נבקר בדפי הזיכרונות של העם היהודי... כדי להבין את עצמנו."

בשיח הפרשני המתנהל בסיוורים המודרכים בתצוגה, אגב דפדוף "בדפי הזיכרונות של העם היהודי...", נעים המדריכים במנעד המחבר בין עבר להווה, אגב ציות להנחיות הכלליות שמעביר המוסד למדריכיו, מן הצד האחד, ובהתאם לתפיסתו של כל אחד מהם את המציאות העכשווית, מן הצד האחר. רוב המדריכים אינם מבקשים לעורר מחלוקת או לערער על מיתוס התצוגה. נהפוך הוא, הדרכתם אינה מתווכת ומפרשת בלבד, אלא מחזקת את המיתוס ואת הסיפר המועברים באמצעות התצוגה.

הנכחת העבר בהווה באמצעות השיח הפרשני בתצוגה

בחלקו העיקרי של תהליך הפקת הזיכרון בשיח העבר, המדריכים מסיירים עם קבוצות שונות במרחבי התצוגה, מתבוננים עמם בעבר המוצג בה ומפרשים אותו. שיח פרשני זה אינו מצטמצם רק לעיסוק בתופעות העבר ובאירועי העבר, אלא הוא מתרחב, מחבר את העבר אל ההווה, ונסמך על אירועים מוכרים, עכשוויים, עדכניים ו"חוזרים על עצמם".

שיח זה מושרש עמוקות בתפיסתם של המדריכים שאפשר לקרב את העבר אל ההווה, כפי שהיטיב לתאר זאת אחד ממנהלי אגף הנוער בבית התפוצות: "המטרה שלנו היא לקחת את העבר ולהביא אותו אל ההווה..."

לדעתי, יש לדון בקביעה זו לנוכח גישתו של אפדוריי (Appadurai, 1981) ביחס לעבר. אפדוריי טוען שהעבר טומן בחובו מרכיב גמיש, המאפשר את ה"פעלול ההיסטורי", הדיסקורסיבי במהותו, המוצע במובאה שלעיל, כלומר, את "לקיחתו", "התקתו" ו"הבאתו" הסמלית של העבר אל ההווה. על בסיס תפיסה של העבר וראייתו כ"משאב סמלי" (Appadurai, 1981), מתבהרת היכולת הטבועה בו – לזמן ולאפשר חיבור מטפורי בין אירועים בעבר לאירועים בהווה, אגב הבניית "אקטואליזציה של העבר" (Mosés, 1989). במהלך הסיוורים המודרכים בתצוגה, העבר משמש כמשאב סמלי. המדריכים מצרפים ומחברים אירוע בעבר למקרה או לתופעה בהווה, ויוצרים קשר הנחוה ב"הווה נצחי" (נורה, 1993). בד בבד, חוויות קרובות ואירועים מוכרים, הסובבים סביב חייהם של המדריכים והמבקרים כאחד, מקושרים לאירועים בעבר, המביאים לידי כך שההווה בוחר לו את העבר התואם (Mosés, 1989). באמצעות שיטות דיסקורסיביות הממשעות את העבר, המדריכים מבקשים להפוך את מה שהיה ונמוג לנוכח ועכשווי.

מאמר זה יחשוף היבט אחד בהבנייתו של זיכרון העבר ויתמקד בשלוש דרכים מרכזיות בשיח הפרשני הזה, המבקש להנכיח את העבר בהווה:

בדרך הראשונה – עבר משיק להווה – העבר מקורב להווה, משיק לו ונוגע בו מתוך השוואה. ההשוואות שהמדריכים עורכים בין עבר להווה מובילות לעתים למציאת שוני, ניגוד והבדל בין אז לעתה, ולעתים הן מובילות למציאת דמיון, הקבלה, וחפיפה ביניהם. בדרך השנייה – עבר חדשותי – חושפת אופנים של קירוב וחיבור בין אירוע או

5. שמות המדריכים המופיעים במאמר הם שמות בדויים.

תופעה בעבר לבין האירוע העכשווי והחדשתי. פרשנותם של המדריכים לאירועים בעבר נעשית באמצעות השקתם לאירועים עכשוויים, הזוכים בסיקורים נרחבים ובהתייחסויות רבות בכלי התקשורת.

הדרך השלישית – עבר חוזר על עצמו – מציגה עבר חוזר ומעגלי. תופעות ואירועים קשים, שחו יוהדים בעבר הרחוק מתוארים על-ידי המדריכים כחוזרים על עצמם בעבר הקרוב ובהווה. אירועים אלה משתכפלים בתיאוריהם מתקופה לתקופה, בפערי זמן של מאות שנים. הטשטוש בין עבר רחוק, לבין עבר קרוב והווה נצחי מעבירים מסר א־היסטורי, אל-זמני ומיתי במהותו.

עבר משיק להווה

הדרך הראשונה מצביעה על האופן שבו המדריכים מתארים אירוע או תופעה בעבר ומתייחסים אליהם מתוך השקפה והשוואה להווה. השקפה זו מובילה לשתי אפשרויות: ההווה חופף לעבר או ההווה מנוגד לעבר.

התייחסותם של המדריכים לתופעה או לאירוע כלשהו בעבר, בבבל, בספרד, בפירנצה או במקומות אחרים (כפי שידגימו המקרים שיתוארו בהמשך), גוררת עמה מיד התייחסות משווה להווה. תגובה זו נותנת ביטוי לתפיסתו האישית של המדריך את הסוגיה הנדונה, בלי הקשר עכשווי וחדשתי, מסוים ומוגדר.

הדוגמות בהמשך יבהירו באיזו מידה המדריכים שמים דגש בפער הנפער בין עבר לבין הווה, מן הצד האחד, ובדמיון בין העבר להווה, מן הצד האחר. שתי הדוגמות הראשונות יצביעו על השוני בין עבר להווה, ושתי הדוגמות שאחריהן יצביעו על המשותף והדומה ביניהם.

אדיר הוא בחור דתי, שגדל ורכש את השכלתו בארצות-הברית, ועלה לארץ כבעל משפחה. כיום הוא משתייך לתנועה ליהדות מסורתית, ואף נושא תפקיד מרכזי בה. בארץ הוא חש כחלק ממיעוט (כפי שציין באוזני לא אחת), מיעוט הנאבק על דרכו הדתית ואינו זוכה לקבלה וחופש מצד הממסד האורתודוקסי.

אדיר מדריך קבוצת בני-נוער, תלמידי תיכון, בשער האמונה. שער האמונה ממוקם בתצוגה בקומה השנייה, אחרי שער המשפחה והקהילה (בקומה הראשונה), ומיד לאחר עמוד הזיכרון היורד מהתקרה אל לב חלל ה"זכור", הניצב במרכזו של הבניין. שער האמונה כולל דגם מפוסל של גברים הממתינים למניין לקראת תפילת שחרית; מגילת ספר תורה פרוסה על הקיר, ולצדה דגמים של בתי-כנסת מתקופות ומקומות שונים. המדריך בוחר להתמקד בכמה דגמים בלבד מתוך השפע המוצע בקומה. הקבוצה ניצבת מול דגם בית-הכנסת היהודי בפירנצה, ואדיר מתאר בהתלהבות רבה את יופיו, את גודלו ואת עושרו. הוא מנסה להסביר לחברי הקבוצה שממדיו של בית-הכנסת ומראהו מאפשרים לעמוד על כוחה ומעמדה של הקהילה היהודית בסוף המאה התשע-עשרה – התקופה שבה הוקם בית-הכנסת. הוא מצביע על הגג של דגם בית-הכנסת ואומר לתלמידים: "שימו לב לצורת הצלב של בית-הכנסת. אפשר לראות אותה רק אם תעמדו קרוב ועל קצה האצבעות..." לאחר שכמה מחברי הקבוצה מתקרבים, מתבוננים ומפנים את מקומם לאחריהם, מוסיף אדיר ואומר: "את בית-הכנסת הזה בנה כמוזן ארכיטקט נוצרי, בוודאי ידוע ביותר, עבור היהודים. לא הייתה לכך משמעות סמלית מעבר לעובדה שכך בנו אז מבנים לצורך דתי,

לכן לא הייתה ליהודים בעיה לאמץ את המבנה הזה. אני חושב שהם בטח היו הרבה יותר פלורליסטים ופתוחים מאשר קבוצות יהודים שאנחנו פוגשים היום, המרגישות איום בכל דבר שלא שייך לתרבות שלהם."

אדיר, יליד התפוצה היהודית בארצות-הברית, מבקש לצייר את העולם היהודי בפירנצה במאה התשע-עשרה כפתוח, סובלני ואף מושפע מהתרבות הנוצרית. זאת בניגוד מוחלט לסגירות, לכפייתיות ולשתלטנות שהאורתודוקסיה בארץ מגלה, לדעתו, כלפי קבוצות דתיות או כלפי תרבותיות שונות. הוא אינו חושף את כוונתו ואינו מצביע במדויק על קבוצה מסוימת, וגם אינו מציין באופן ברור התרחשויות מסוימות. אך הניחושים העולים מקרב השומעים זוכים לאישורו של המדריך.

ילי, מדריכה באגף הנוער, יושבת עם קבוצת ילדים מכיתה ד על השטיח, בתחנת ספרד, באחד הימים הראשונים בחודש מאי, 1996. תחנת ספרד היא אחת משלוש-עשרה התחנות בשער הקיום. שער זה הוא החלק העיקרי בקומה השלישית, לפני שער השיבה, המסיים את התצוגה. הקבוצה ממוקמת מול קיר מצויר, בוהק וצבעוני, המתאר את תקופת תור הזהב בספרד. מכיוון שהילדים עדיין לא למדו היסטוריה, והמושג "תור-הזהב" אינו מוכר להם, מנסה ילי להסביר את משמעותו וכך היא אומרת: "זו הייתה התקופה הכי יפה של היהודים. הם חיו ביחד עם הערבים בספרד. קוראים לתקופה הזו תור הזהב. זהב זה טוב, נכון? זה נהדר. ולנו זה נראה מוזר שליהודים היה יכול להיות טוב עם הערבים, נכון?! אבל היו תקופות שהיהודים והמוסלמים חיו ממש יפה."

ילי אינה מרחיבה בתיאורים ובהסברים לגבי המוצג המתאר את תקופת תור-הזהב בספרד, כי אם מסתפקת במילות תיאור כמו "הכי יפה" ו"זהב זה טוב". דבריה על התקופה נאמרים על רקע העיתוי והמצב בארץ, לאחר רצח רבין ופיגועים קשים במרכזי הערים. היא מבליטה באמירתה את הניגוד בין העבר להווה. הדו-קיום שבו חיו בעבר היהודים והמוסלמים בספרד מעומת עם הקושי, עם היעדר הסיכוי ועם חוסר האפשרות בהווה, וכך אומרת ילי: "לנו זה נראה מוזר, שליהודים היה יכול להיות טוב עם הערבים, נכון?!" המדריכה מחזקת בדבריה את המפריד והמבדיל בין יהודים לערבים כיום, ומדגישה את גבול העוינות החוצץ ביניהם.

מעבר לסיכוי הקלוש ליצירת דו-קיום, הניכר בדברי המדריכה, אפשר לשים לב לכך שהיא טועה, מטעה ומערבבת בין המושגים "ערבים" ו"מוסלמים". ברור שהיא מתכוונת לדבר על יחסי יהודים-מוסלמים בספרד, אך היא משתמשת במונח "ערבים". ויותר מכך, כאשר היא מדברת על ימינו (על התקופה שבה נערכת ההדרכה) ועל היעדר האפשרות לדו-קיום, היא אינה מזכירה את הפלסטינים, אף שרמיזותיה העכשוויות נוגעות בהם בלי לומר זאת מפורשות.

ילי מדגישה את הפער וההבדל בין העבר בספרד להווה במחוזותינו, ואת הגבול המפריד בין יהודים לערבים, ובו-זמון היא מטשטשת את הגבולות ואת הזהויות התברתיות: המוסלמים, הערבים ואולי אף הפלסטינים, שאותם אינה מאזכרת, מוצגים כחטיבה אחת. שתי הדוגמות למעלה מציגות וממחישות את השוני בין העבר להווה. שתי הדוגמות הבאות יציגו את הדמיון והחפיפה ביניהם:

צבי ניצב עם קבוצת מבקרים בסיומה של תחנת ספרד. התחנה נפתחת בעידן תור הזהב ומסתיימת מיד לאחר גירוש ספרד, ב-1492. לאחר התעכבות מול כמה מוצגים צבעוניים ומוארים, המתייחסים לתור הזהב, אנו עומדים אתו במעבר החשוך, לאחר המוצג המתאר

את הגירוש וההימלטות. צבי מסביר לקבוצה שיהודים גורשו או נמלטו על נפשם מספרד ומפורטוגל לכמה ערים מרכזיות באימפריה העות'מנית. הוא מצביע לעבר הקיר ממול, שעליו מצוינים כמה מן היעדים שהיהודים הנמלטים והמגורשים הגיעו אליהם. בשל קוצר הזמן, המדריך בוחר להתמקד רק באמסטרדם במאה השש־עשרה, ואת שאר המקומות (יוון, איטליה ועוד) הוא מציע שיראו בעצמם בעשר הדקות שיתיר לכך.

הקבוצה פונה את אל פינה קטנה, המציגה את אמסטרדם. צבי מתאר את היהודים שהגיעו לעיר וניסו ללמוד ולהכיר מחדש את היהדות, שזנחו ואולצו להשאיר מאחוריהם. הוא ממחיש בעזרת כמה דוגמות מהלכים אופייניים ששימשו את היהודים לשם היכרות מחודשת עם זהותם. בהמשך משווה המדריך בין היהודים שהגיעו בעקבות הגירוש לאמסטרדם לבין העלייה הגדולה מברית־המועצות לשעבר, בשנות התשעים של המאה העשרים: "ואם אתם חושבים היום על יהודי רוסיה שלא יודעים כלום, זה בדיוק אותו דבר. אפשר לומר שאלה שהגיעו להולנד יודעים עוד פחות על יהדותם."

המדריך מתייחס בתחילת ההסבר ליהודים שנאלצו לוותר על דתם, הן בספרד והן בפורטוגל, דבר שהביא להתרחקותם מהיהדות. עם הגעתם לאמסטרדם והשתקעותם בה, ביקשו חלקם להתקרב אל היהדות וניסו לחזור אל חיקה. הדגש שצבי שם בחוסר הידע של אותם יהודים אנוסים ומומרים, בריחוק ובשכחה שאפיינו אותם, תואמים לטענתו את "יהודי רוסיה שלא יודעים כלום". צבי, בדומה למדריכים אחרים, נוהג לציין את הריחוק מן היהדות הניכר בתגובותיהם של עולים מחבר העמים בזמן ביקוריהם בבית־התפוצות. קלרה, ילידת מקסיקו, היא אחת המדריכות הוותיקות בשפה הספרדית, והיא מעבירה בהתנדבות, "כאם לחייל", יום סמינר לחיילים בקורס טייס. לאחר הסיור בתחנת אלכסנדריה, שהיא התחנה הראשונה הפותחת את שער הקיום, פונה קלרה עם הקבוצה לעבר תחנת בכל. היא מבקשת מהחיילים לקרוא לעצמם את הכתוב בלוח המבוא. לאחר כמה דקות של שקט, שאפשרו את קריאת הרקע והפתיחה לתחנה, אומרת קלרה לקבוצה: "גם כשיכלו היהודים לחזור לארץ ישראל, הם לא חזרו, ליהודים היה טוב בכבל, הם הקימו אוטונומיה והעדיפו לשלוח כספים, לתרום לכל מיני מטרות, בדיוק כמו היום..."

המדריכה מסבירה שתמיד היו יהודים שהעדיפו את החיים בגלות על פני חיים בארץ, "כמו שקורה במקסיקו, משם באתי", ומוסיפה, ש"גלות בכל הייתה הדוגמה המובהקת בעולם העתיק, כמו התפוצה היום". בהתייחסה להווה, היא אינה מציינת את שמה של קהילה זו או אחרת, מלבד האזכור האישי, והיא מדברת מתוך התייחסות כללית ומשווה – "בדיוק כמו היום". אפשר להסיק מדבריה של קלרה שהיא מתכוונת לתפוצה המערבית, כלומר, ליהודי צפון אמריקה, התפוצה הגדולה והחזקה, השקולה לזו של בכל או אלכסנדריה (Kimmerling, 1989).

תיאוריהם של המדריכים (אלה שהצביעו על דמיון וחפיפה, או אלה שרמזו לשוני ולניגוד) חשפו כמה מאפשרויות ההשוואה הנובעות מהשקת העבר להווה. בשני הצירים, ציר הדמיון וציר השוני, החיבור שיצרו המדריכים בין עבר להווה מצביע על בחירה ופרשנות, הנגזרים מתפיסה סובייקטיבית ודעות אישיות. המדריכים חושפים את קולם האישי, הן ביחס לעבר, אך במיוחד ביחס להווה. הם מביעים את דעותיהם, נותנים ביטוי לתחושות ותפיסות אישיות, ואף נוקטים לעתים עמדה ביקורתית לגבי סוגיות אלה ואחרות. עמדותיהם ניוונות מידע ומסיפורים שאינם מוכחים בהכרח. באמצעות ההשוואה בין העבר להווה והצבעה על הניגוד או הדמיון בין אז לעתה, כפי שנלמד מדברי המדריכים והתבטאויותיהם,

משתקפים היבטים שונים, שיש להם נגיעה ישירה בחיי הדוברים ו/או השומעים. תמונת החיים העכשוויים, העולה מהתיאורים, מבהירה באיזו מידה ההדרכות מעוגנות במציאות החוץ-מוזאנית, כפי שהזיכרון טבוע בחיים, לטענת נורה (1993).

בחנית העבר מול ההווה, או ההווה מול העבר, שמה את עיקר הדגש בחיים היום, והיא עיקר השיח הפרשני. דומה שהנכחת העבר משרתת ומסייעת למדריכים להתמקד במוטו העיקרי - מציאות החיים הסובבת את חיי המודרכים או את חייהם עצמם.

העמדות שהובעו על-ידי המדריכים והאמירות שנאמרו, כמו - "לנו זה נראה מוזר שליהודים היה יכול להיות טוב עם הערבים"; "קבוצות יהודים שאנחנו פוגשים היום מרגישות איום בכל דבר שלא שייך לתרבות שלהם"; "יהודי רוסיה שלא יודעים כלום... על יהדותם"; או "גם שיכלו היהודים לחזור לארץ ישראל, הם לא חזרו, בדיוק כמו היום", כל אלה חושפות גבולות חברתיים החוצצים ומבדילים בין קבוצות חברתיות. המדריכים לא רק מציינים את עצם קיומם של הגבולות האלה, הם גם מחדדים אותם. האמירה הראשונה מבין הארבע נוגעת במרחק ובגבול החברתי בין ישראלים-יהודים לבין ערבים, אך שלוש האמירות האחרות מתמקדות בגבול המפריד בין יהודים ליהודים. גבול זה מתגלם במתח בין יהודים אורתודוקסים לבין יהודים הנמנים עם זרמים אחרים ביהדות, בריחוק בין ישראלים וותיקים לבין עולים חדשים בכל הנוגע בהיכרות וידיעת יהדות, ובסולידריות הנמדדת מדי פעם בין יהודים שבחרו לחיות בארץ לבין אחרים המעדיפים את החיים בתפוצה היהודית, ומסתפקים בתרומות כספיות.

עבר חדשותי

הדרך השנייה, העולה מתוך ההדרכות ומתבררת כמרכזית, מחברת בין עבר להווה, אגב העתקת העבר למחוז עכשווי, חדשותי ומתוקשר. המדריכים בוחרים מתוך התצוגה אירועי עבר נבחרים, שהם מתעכבים עליהם ומסבירים ומפרשים אותם אגב התייחסות למוכר, לידוע, לתקשורת ובמיוחד לחדשות. אין מדובר בחדשות מסוימות מאותו יום או מאותו שבוע, אלא בנושאים עכשוויים, הנדונים באמצעי התקשורת ומתקיימים לאורך זמן.

שלושה תיאורים יובאו להלן: המקרה הראשון מתאר קישור פרשני שעושה המדריך בין קו המשואות, שעבר בין ארץ ישראל לבבל בתקופת הגלות הראשונה, לבין מסלול הסקאדים בין עירק לישראל במלחמת המפרץ.

המקרה השני מתייחס אף הוא לתקופת בבל, ומתמקד במוצג המתאר את תפקידן המרכזי של ישיבות בבל הנודעות ותרומתן. הישיבות הללו, שהיו ללב העולם הרוחני והחוקתי של היהודים בגלות בבל, נהפכו בארץ, בתיאורו של המדריך, למסגרות השתמטות מהצבא.

המקרה השלישי עוסק בחשיבותם של חיי אדם ביהדות, ומכאן - בפדיון שבויים. המדריך עוסק בסוגיה זו בשני הקשרים שונים, וכורך אותם זה בזה. הוא מקשר בין פדיון ארבעה שבויים יהודים בתקופת ביונטיון, לבין אחת מן העסקות הנודעות שבהן שוחררו מחבלים רבים תמורת חיילים ישראלים מעטים.

רן, חייל מילואים, הוא אחד מאנשי צוות ההדרכה ביחידת צה"ל במוזאון. הוא ניצב עם קבוצת חיילים מקורס מ"כים בתחנת בבל, מול הקיר שעליו מופיעה סדרה מצוירת של

סוגיות תלמודיות. הוא מצביע בידו על אחד הציורים, ומפנה את תשומת לבם של החיילים לעבר הציור.

החיילים מבחינים במשואות דולקות. הציור מתאר את קו המשואות, שעבר מארץ ישראל אל בבל בתקופת הגלות הראשונה, לציון ראש חודש. לשם המחשת אורכו של קו המשואות בימים עברו, בחר רן להתייחס לאירוע עכשווי ומוכר – הקו האווירי שבו נעו טילי הסקאד מעירק אל ישראל: "רואים כאן את המסלול על הגבעות? ככה זה היה עובד. עכשיו, הקו הזה צריך להיות מוכר לכם גם בחיים הקצרים שלכם. מה זה מזכיר לכם?" אחד החיילים משיב: "זה מסלול הסקאדים." רן מחייך קלות ואומר: "זה בדיוק אותו מסלול. מה שלקח אז, ליתר ביטחון, יממה נוספת, היום לוקח – כמה? – ארבע דקות להודיע, הודעה אחרת אמנם, אבל להודיע."

הקישור שיוצר המדריך בין המשואות לסקאדים, שנתיים לאחר מלחמת המפרץ, חוויה שכל החיילים הנוכחים בהדרכה חוו אותה, נובע מאפשרות החיבור שהוא רוקם בין העבר לעכשווי. בעיני רן המדריך, קו הסקאדים בין עירק לישראל ב־1991 הוא שכפול העכשווי של קו המשואות בין ארץ ישראל לבבל בתקופת גלות בבל. המדריך שם את עיקר הדגש במרחק הגאוגרפי הזהה, לנוכח הפערים בזמן ובטכנולוגיה. קשר המשואות בתקופת הגלות הראשונה, בין יהודי בבל ליהודי ארץ ישראל, הוחלף בשיגור סקאדים מעיראק לישראל. אברהם מדריך ביחידת צה"ל במוזאון במסגרת שירות המילואים שלו. הוא אינו חובש כיפה לראשו, אך הוא מגדיר עצמו באוזני כ"קרוב למסורת ולדת". אברהם הוא אב לשני בנים, שאחד מהם משרת כחייל קרבי בשירות סדיר. אברהם עומד בתחנת בבל, לפני קבוצת חיילי חי"ר, ומסביר את משמעותה של האוטונומיה שיהודי בבל נהנו ממנה במשך מאות בשנים. הוא בוחר לעשות זאת מול מוצג המתאר את ישיבת פומפדיתא – אחת משתי הישיבות הידועות בבבל, בתקופת "ירחי כלה", שבה אנשים שאינם שייכים לישיבה מוזמנים לשמוע את השיעורים והדיונים. אברהם מדגיש באוזני קבוצת החיילים שהאוטונומיה לא התבטאה רק באפשרות ללמוד לימודים יהודיים. הוא מסביר: "צריך להבין ולראות אותן כאקדמיות לפיתוח חוקים... למה אני מדגיש את המילה אקדמיות, ולא אומר מהתחלה ישיבות? כי זה בטוח מצטייר לכם כבחורים עם פאות, לבושי שחורים, יושבים ולומדים כל היום ומשתמטים מהצבא... זה בהחלט לא מה שקורה פה [במוצג]. כאן [בבבל] מדובר בפיתוח חוקים בכל מישורי החיים."

אברהם מתאר את הישיבות בבבל כדגם מובהק של אוטונומיה יהודית, ומציג אותן לא רק כמרכזים ללימוד תורה, אלא כמנגנונים שפעלו לעיצוב חוקים ולארגון החיים היהודיים בתקופת הגלות. להבדיל מהמעמד ומההשיבות שהוא מייחס לישיבות בבבל, המדריך מציג את הישיבות בארץ, כיום, כמסגרות המקנות לבחורי הישיבה אישור להשתמש מהצבא. קשה לא להתייחס לדבריו של אברהם, הן כאב לחייל קרבי והן כמדריך מול חיילי חי"ר. דן הוא חייל בשירות סדיר, המדריך זו השנה השנייה באגף הצבא. הוא עומד עם קבוצת חיילות בשער הקיום, לאחר תחנת ביזנטיון, מול מוצג "אגדת השבויים". זהו מוצג תלת־ממדי, המתאר אחת מהאגדות המסופרת ב"ספר הקבלה". על־פי הסיפור, ארבעה תלמידי חכמים נשבו במהלך הפלגה באונייה ונמכרו לעבדים, אך ניצלו ונפדו בסיועם של שליחי הקהילות היהודיות בקורדובה, בקירואן ובאלכסנדריה. בחלקו האחורי של המוצג מופיע ציור הספינה ועליה ארבעת השבויים; בחלקו הקדמי ניצבת קבוצת פסלים, המתארת את רגע הפדיון של אחד מהם.

דן מתאר בקצרה את סיפור האגדה, את משמעותו ואת הלקח הנלמד ממנו. הוא חוזר ומדגיש את הערך הרב שהיהדות מעניקה לפדיון שבויים, ואחר-כך מוסיף ואומר: "אין אצלנו דבר יותר חשוב מערך חיי אדם. אין צבא בעולם שמנסה כמונו להימנע מפגיעה, מירי באנשים בשטחים... אין מדינה שמוכנה לתת אלף מאתיים שבויים תמורת שלושה שבויים ישראלים, ואתן יודעות למה אני מתכוון, לעסקת ג'יבריל כמובן."

דבריו של המדריך נוגעים ומתייחסים לשתי סוגיות הקשורות זו בזו: ערך חיי אדם ופדיון שבויים יהודים. הוא מבקש להסביר לחיילות את ערך חיי האדם ביהדות, ואת הנורמה הנגזרת ממנו – פדיון השבויים, המחייב את היהודים וחל עליהם, כפי שנראה במוצג, והוא מוצא לו מקבילה עכשווית בעסקת ג'יבריל,⁶ שסוקרה רבות במהדורות החדשות ובכל אמצעי התקשורת. מבחינתו של דן, דוגמה זו היא הוכחה עכשווית ורלוונטית לאירוע המוצג ולערך היהודי הגלום בו, בעבר כבהווה. המדריך מנסה לדבר על ערך חיי אדם, הוא טוען כי "אין אצלנו דבר יותר חשוב מערך חיי אדם...", וקובע ש"אין צבא בעולם שמנסה כמונו להימנע מפגיעה, מירי באנשים בשטחים...". אך קביעה זו רחוקה מן המציאות בשנת 1996, שבה נערכת ההדרכה (עוד יותר כיום, בעיצומה של האינתיפדה, בזמן כתיבת המאמר).

השימוש השגור שעשה המדריך בערך יהודי פנימי – שמירה על חיי אדם והחלתו על אוכלוסיית הפלסטינים בשטחים, מטשטש למעשה את יחסי הכיבוש, המציבים חיילים ישראלים מול תושבי השטחים.

החיבור שנוצר בהדרכות בין עבר לעכשוויות עדכנית אכן מחזק ומדגיש את ממד הזיכרון הטמון בו, כפי שביקשתי להראות. על-פי נורה (1993), ייחודו של הזיכרון מבוסס על היותו עכשווי, וכוחו נובע מכך.

המדריכים יצרו קשר בין הזמנים מתוך רצון לקרב את העבר אל ההווה ולהמחיש אותו. כל אחד מהמדריכים בחר באופן חופשי, בלי כל תיאום או הנחיה, בתופעה עכשווית וחדשותית, הנראית בעיניו תואמת ורלוונטית לאירוע העבר המוצג.

הנושאים שהועלו על-ידי המדריכים והוצגו כאן, או אלה שהושמעו בהודמנויות אחרות ולא נכללו במאמר, הם חלק מרפרטואר הנושאים העכשוויים המתוקשרים. נושאים אלה עמדו (ועדיין עומדים בחלקם) במרכז השיח הציבורי, זכו בסיקורים עיתונאיים בכל אמצעי התקשורת, ולפיכך זכו גם בהתייחסויות פוליטיות וחברתיות. החיבור שנקרם בין העבר להווה נכרך בתופעות עכשוויות, כמו החלפת שבויים, בחורי ישיבה המתחמקים משירות צבאי ויחס הצבא הישראלי לתושבי השטחים. תופעות אלה הן חלק מעולם הידע החברתי-תקשורתי, הסובב את המדריכים והמבקרים כאחד ונוגע במיוחד בחיילים.

בשניים מן המקרים שתוארו, המדריכים חושפים גבולות חברתיים: בדוגמה הראשונה, הגבול הוא בין שתי מדינות עימות – עירק וישראל, ובשנייה – בין בחורי ישיבות לחיילי צה"ל. בדוגמה השלישית נעשה ניסיון לייחס לצבא הישראלי שמירה על חיי אדם (ערך יהודי) במגעיו עם אוכלוסיית השטחים, ובכך לטשטש את הגבול החברתי המבדיל בין כובשים לנכבשים, בין חיילים ישראלים לפלסטינים בשטחים.

6. עסקת ג'יבריל בוצעה ב-1985. במהלך 1996, בעקבות תפיסתם של מחבלים שנקשרו בעסקת השחרור הזאת, חזר הנושא ועלה לכותרות בכלי התקשורת.

עבר חוזר על עצמו

הדרך השלישית מצביעה על שיח פרשני המציג ומתאר את העבר כמעגלי וכחוזר על עצמו בעבר הקרוב ובהווה. השיטה שתתואר ותודגם כאן באה לידי ביטוי בעיקר כאשר מדריכים בוחנים ומפרשים תופעות ואירועים שליליים שאירעו ליהודים בגולה, בתקופות ובמקומות שונים. הם נוהגים לתאר אירועים אלה כתהליכים מעגליים, החוזרים על עצמם ומתרחשים מחדש, מאז ועד עתה. היטיב לתאר זאת אחד המדריכים באומר: "דברים שקרו בעבר חוזרים על עצמם כל הזמן."

במעשה זה רוקמים המדריכים הסבר-על, שהוא א־היסטורי במהותו. הסבר זה מדגיש את הזמן המיתי, המעגלי, החוזר ונשנה, במובן שירושלמי (1988) מתייחס אליו. הסבר זה שזור מספר תופעות קשות, שהעם היהודי חווה בגולה, לכדי מהות אחת, בלי זמן היסטורי והקשר היסטורי. המדריכים עושים זאת אגב התעלמות והחמצת הקשר הרלוונטי בין האירועים המתוארים על-ידם לבין תהליכים היסטוריים רחבים בכל אחת מהתקופות הנדונות, כפי שנראה בהמשך.

שתי הדוגמות שיובאו להלן ממחישות את הפרקטיקה הזאת. בדוגמה הראשונה, המדריך קושר בין הלבוש המסמן שהיהודים הצטוו ללבוש בגרמניה בימי־הביניים לבין חזרה על דרישה זו במאה העשרים. בדוגמה השנייה, מדריך אחר משרטט רצף של אנטישמיות, החוזר במעגליות מתקופת ביזנטיון אל גירוש ספרד ועד לשואה במאה העשרים. ליביו, קצין ביחידת צה"ל במוזאון, עומד עם קבוצת חיילים בכניסה לשער המשפחה, מול כמה מוצגים המתארים דיוקנות של יהודים באמנות ימי־הביניים. הוא מתמקד בציור אחד בלבד – דיוקן של היהודי הנודע זיסקינד מטרימברג.⁷ זיסקינד נראה בציור חבוש כובע מיוחד, וסימן זיהוי על בגדו. ליביו מסביר לחיילים שיהודים חויבו להתלבש כך בתקופה זו, על מנת שיבלטו ויבדלו מן הנוצרים. ליביו ממשיך ואומר: "כשאתם רואים את הסימן הזה על הבגד, מה זה מעלה לכם בכטן?" משהו מתפרץ ואומר: "שואה." "נכון", משיב ליביו, וממשיך: "מתי זה שואה? כמעט שש מאות שנה אחרי זה... אתם מתחילים לראות שזה בעצם אותו סיפור עתיק וחדש... יש דברים שקרו בעבר והם חוזרים על עצמם כל הזמן."

המדריך מתייחס בעיקר לכללי הלבוש שנכפו על יהודי גרמניה בימי־הביניים. תיאורו אינו כולל הסבר על דמותו ועל מעמדו של זיסקינד מטרימברג עצמו, ועל מצב היהודים בגרמניה בתקופה הנדונה. בשל פריטי הלבוש המסמנים, שהיהודים נדרשו לעטות, מבכר ליביו ליצור חוט מקשר בין המגבלות שהושמו על היהודים במאה השלוש-עשרה לבין השואה במאה העשרים. ואם לא די בכך, הוא מוסיף את המשפט הבא: "אתם מתחילים לראות שזה בעצם אותו סיפור עתיק וחדש... יש דברים שקרו בעבר והם חוזרים על עצמם כל הזמן." המדריך מבקש להבנות המשכיות היסטורית וחוקיות החוזרת על עצמה, על סמך העדות החזותית מתקופת ימי־הביניים. כך הוא מנסה להדגיש בדבריו, שהמצב שזיסקינד היה נתון בו אינו מצב חד-פעמי או תופעה זמנית, אלא סיפור החוזר על עצמו תדיר, ומגיע לשיאו במאה העשרים.

7. זיסקינד פון טרימברג היה טרובדור ידוע, שחי בגרמניה במחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה.

מני הוא חייל מילואים ביחידת צה"ל ואיש חינוך בחיים האזרחיים. מני מוליך קבוצת חיילים בקומה השלישית, לעבר תחנת ביונטיון, הממוקמת בתצוגה לאחר אלכסנדריה ובבל. הוא מבקש מחברי הקבוצה לעמוד מול לוח האיסורים וההיתרים שחלו על היהודים בביונטיון, בעקבות תחיקת הקיסר יוסטיניאנוס. לאחר שחברי הקבוצה מסתדרים בחצי מעגל מול לוח הזכוכית המצויר, אומר מני את הדברים הבאים: "פה אנחנו בביונטיון... הקיסר הרומי מאמץ את הנצרות והופך את השלטון כאן לשלטון נוצרי, המצב מתחיל להשתנות. יש כאן איזשהו רצף מבחינת אנטישמיות מודרנית, מהתקופה הזאת ועד למאה שלנו, עד לשואה. אני לא בא חס וחלילה להתייחס לשלטון הנוצרי כראשית הנאציזם, מה שאני רוצה שנבין... בסך הכל אפשר היה להתקיים. זה אולי צורם למי שגדל כאן, כצבר, כיהודי ישראלי, עצמאי וריבוני... אנחנו נראה במשך השנים שזה יחריף, זה ישתנה, זה יתערער, זה יגיע לגירוש ספרד, ונראה למה ולאן זה מוביל..."

המדריך אינו מבהיר את משמעות יחסה המורכב של הקיסרות הביזנטית ליהודים, על רקע יחסי יהודים-נוצרים בתקופה זו, ואינו מתאר או מסביר את הסיבות לאיסורים שהוטלו עליהם, כפי שנראה במוצג המרכזי שהוא מתייחס אליו. לעומת זאת הוא מדגיש בתיאורו אנטישמיות רציפה, מימי ביונטיון, בתקופת התחזקותה של הנצרות ועד ימינו. פנייתו של המדריך מכוונת במיוחד אל מבטם העכשווי של החיילים, המפנים אל העבר מבט של צברים, יהודים-ישראלים, ואינה שמה דגש בהסברה והצגה של הרקע ההיסטורי וההקשר ההיסטורי הרחב להבנת התהליכים הנשקפים מן המוצג. בכך מחוק המדריך, לטענתי, את ההתבוננות הרגשית של המבקרים ואת הזדהותם עם המוצג. ניסוחו של המדריך וברירת המילים, "פה אנחנו בביונטיון... הקיסר הרומי... הופך את השלטון כאן לשלטון נוצרי... יש כאן איזשהו רצף מבחינת אנטישמיות מודרנית... עד לשואה" (ההדגשות הוספו), מעמעמות את הזמן והמרחק בין עבר להווה, בין כאן לשם ובין היצג של עבר לעבר עצמו.

הטקטיקה שנקט המדריך אפשרה לו להציע הסבר "היסטורי" על-זמני, אגב הצבת המודרכים, הנוכחים מולו בתחנת ביונטיון בתצוגה, בביונטיון ה"אמיתית", "הממשית" הקיימת כ"סימולקרה" (Baudrillard, 1983).

שימוש לשוני זה, המערער על הזמן שמבחינן בין עבר להווה ומשבש את מרחב ההתרחשות, המבטל את ההבדל בין העבר לבין ייצוגו, ובין כאן (מקום ההדרכה בתצוגה) לשם (האירוע ההיסטורי עצמו), פופולרי ביותר בקרב המדריכים. היבט זה ראוי לביור והבנה נרחבת יותר, אולם קצרה היריעה במסגרת מאמר זה מלעסוק בכך. בשתי הדוגמות, המדריכים מבדדים את האירועים הנראים בתצוגה ומנתקים אותם מהקשר רלוונטי ומהקשרם לתהליכים היסטוריים רחבים ומורכבים. בשתיהן מבקשים המדריכים לבנות הסבר-על, מעין תאוריה, המבנה ויוצר קשר בין תופעה או אירוע שלילי בעבר הרחוק למקרה או מצב שלילי החוזר על עצמו בעבר הקרוב, שנהפך להווה.

רוב המדריכים הנוקטים בדרך השלישית נוטים לבנות ולייצר הסברים גורפים, לגבש "תאוריות" ולבטא אמירות כוללניות ומוחלטות על תופעות, כמו אנטישמיות, רדיפת יהודים, נאציזם ושואה. המדריכים ליביו ומני, שחלק מדבריהם הובאו כאן, מגבשים הסבר מיתי על מעגליות היסטורית, המצטייר כ"אמת" מוכחת לשנאה ולעוינות כלפי יהודים, מימי ביונטיון במקרה אחד, ובמקרה האחר - מימי הביניים עד המאה העשרים ובמהלכה. כפי שהבהירו שתי הדוגמות הללו, אין מדובר ברצפים המשכיים במהותם, אלא ברצפים

אשר הובנו ותוארו בהדרכות כמוחלטים, כחוזרים על עצמם וכנמשכים לעד. הרצף הנקשר מהעבר אל ההווה, המטשטש במידה רבה את ההבחנה ביניהם, מעביר למעשה זיכרון המוצג כתופעה מעגלית, חוזרת על עצמה, שלמה ומוחלטת (נורה, 1993). המסר המובלע בשתי ההדרכות הללו מגלה שהמדריכים מדגישים את הגבול בין יהודים לגויים ומחדדים אותו. לטענתם, החיים בגולה, בקרב לא־יהודים, מתאפיינים מאז ומתמיד ובכל מקום בפגיעות מתמדת ובסכנה גוברת, המובילות בקו ישיר ורציף אל השואה. המדריכים אינם מתארים רק את הגבול המבדיל בין מדינה מְגֵנָה לבין גולה פגיעה, כי אם מחדדים את הקו המפריד בין יהודים ליהודים, בין יהודי התפוצות המוכנים לחיות בגולה לבין "מי שגדל כאן, כצבר, כיהודי ישראלי, עצמאי וריבוני", שחויית הגלות אמורה לצרום לו ולהרתיע אותו.

אחרית דבר

מאמר זה ביקש לנתח את השיח הפרשני הנרקם סביב העבר, אגב התבוננות באופני הנכחתו, משמועו ועיבודו הסמלי, הקושרים בין עבר להווה, במהלך טקסי זיכרון וסיורים מודרכים בתצוגת־הקבע בבית־התפוצות.

הקשבה לשיח העבר ולדרכי הבניית הזיכרון במהלך טקסי ההדרכה מגלה שסוכני הזיכרון, כלומר, המדריכים, מבקשים בראש ובראשונה למשמע את העבר, אגב עיבודו לזיכרון הנסמך על החיים ועל הקשר המוחלט להווה, במובנו של נורה (1993). שיח פרשני זה, שהמדריכים מבנים ומעצבים, מתנהל תמיד באמצעות הסתכלותם ופרשנותם העכשווית, כדימוי המתהווה בהווה ביחס לעבר. בקשר הדיאלקטי, שאינו ניתן לניתוק ולהפרדה בין הזמנים, כפי שמאמר זה ביקש להראות, ההווה נותן את הטון לגבי העבר (Benjamin, 1970).

שיח זה הוא זיכרון, למעשה, המכונן את עצמו מן ההווה ומבנה דו־שיח בין התצוגה, המציגה עולם יהודי בעבר, למציאות הישראלית החוץ־מוזאונית. משמוע העבר מתגלם אגב השקתו לעולם יהודי עכשווי וחיבורו למציאות ולחיים בארץ.

בהתייחסם לאירועים עכשוויים, המדריכים אורגים מארג שיחבר בין עבר להווה ובין התצוגה למבקרים. כוונתם של המדריכים היא להשתמש בתצוגה כדי לגעת בעצמם ובמיוחד בנוכחים בה, השותפים לאירוע ההדרכה, "כדי להבין את עצמנו", כפי שהציעה אחת ממנהלות אגף הנוער.

חיפוש אחר משמעויות עומק במכלול תוכני השיח מגלה שהדרכות התצוגה נהפכות בחלק ניכר מהסיורים, לבמה להעלאת נושאים בעייתיים וסוגיות השנויות במחלוקת מהרפרטואר הישראלי־המקומי. בכך טמונה יכולתם של המדריכים, גם אם אינה מודעת ומכוונת, לחשוף את רקמות המתח, החיכוך ואי־הנחת העיקריות בחברה הישראלית. סוגיות נבחרות, כמו נוכחותו של הצבא הישראלי בשטחים, זכויות בחורי ישיבה בנושא הגיוס לצה"ל, יחסי יהודים-ערבים, זהותם היהודית של עולים מחבר־העמים, יהודי התפוצות ויחסם לישראל, כל אלה חודרים לתוך שיח העבר בטקסי ההדרכה.

נגיעת המדריכים במתחים, בחיכוכים ובסעעים עכשוויים אלה ואחרים, חושפת גבולות חברתיים קיימים בין חברות, קבוצות ומגזרים, שאותם ההדרכה משקפת, מבנה, ולעתים

גם מעמעמת. הגבולות החברתיים שנחשפו בשיח העבר הם בין יהודים ללא־יהודים, ובעיקר בין יהודים ממגזרים שונים.

באמצעות שלוש דוגמות מרכזיות, באו לידי ביטוי כמה מהגבולות החברתיים המבדילים בין יהודים לאחרים. בשיטת "עבר משיק להווה" תואר הגבול כחוצץ וכמונע כל אפשרות לקיים חיים של שיתוף והבנה עם הערבים באמצע שנות התשעים של המאה העשרים. בשיטת "עבר חדשותי" נעשה ניסיון לטשטש את גבול הכיבוש, המציב חיילים ישראלים מול פלסטינים בשטחים.

בשיטת "העבר החוזר על עצמו", דחיקת היהודים והשנאה שהופנתה אליהם מצד הגויים הובילו לגירוש, מוות והשמדה. גבול זה שורטט, לא רק כנכון בעבר, אלא כגבול נצחי.

הגבולות המפרידים בין יהודים ליהודים נחשפו באמצעות כמה דוגמות שהובאו בשיטת "עבר משיק להווה". האחת נתנה ביטוי לשליטה ולא־הסובלנות של האורתודוקסיה הדתית בישראל כלפי יהודים מזרמים דתיים חלופיים. השנייה ציינה את הפער והרחיקוק החוצץ בין יהודים־ישראלים, החיים בארץ, לבין יהודים מהתפוצות, המעדיפים להיות במקום אחר ולשלם "מס ריחוק" באמצעות מתן תרומות למדינת ישראל.

הדוגמה השלישית התמקדה בידע ובהכרת היהדות כגבול המבדיל בין ישראלים ותיקים לעולים חדשים מחבר־העמים, שהיו ברובם מרוחקים מהיהדות ומעשייה דתית כלשהי.

לסיכום, טקסי הזיכרון ומנגנון ההדרכה, המבקשים לתת תוקף לתצוגת הקבע בבית־התפוצות ולסיפור המיתי המוצג בה, כיאה לסיפורים מכוננים המונחלים במרחב הציבורי, מגבשים למעשה קהילת זיכרון, המעצבת מחדש את סיפור עברה, לנוכח ההווה וביחס אליו, ומבנה דו־שיח מתמשך בין עבר להווה.

לעומת תצוגת הקבע, שהיא קבועה ובלתי משתנה מיום פתיחת המוסד (ב־1978), שיח העבר הפרשני, כפי שביקש מאמר זה לחשוף ולהציג, הופך את האמירה המוזאווית לדינמית, משתנה, עדכנית ועכשווית.

באמצעות השיח הפרשני, המדריכים מחלצים את התצוגה ואת מוצגיה ממצבם הקבוע והקפוא, חושפים מתחים עכשוויים בין קבוצות ומגזרים, ומשקפים גבולות חברתיים עכשוויים. שיח העבר, הקושר בין ארבעה מרכיבים – התצוגה, המדריכים, הקהל והמציאות החוץ־מוזאווית, פותח צוהר אל הדינמיקה של הזהות הישראלית־יהודית, אל מורכבותה ואל סדקיה.

מקורות

ואלנסי, לוסט (1996). האתיקה והפוליטיקה של הזכירה. זמנים, 55, 4–13.
ירושלמי, יוסף חיים (1988). זכור – היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי. תל־אביב: עם־עובד.

נורה, פייר (1993). בין הזיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום. זמנים, 45, 1–9.
שנהב־קלר, שלי (2000). מבט אחורה לעתיד: היצג, זיכרון וזהות בבית־התפוצות. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

Appadurai, Arjun (1981). The past as a scarce resource. *Man*, 16, 201–219.

Aronoff, Myron Y. (1981). Civil religion in Israel. *Rain*, 44, 2–6.

- Baudrillard, Jean (1983). *Simulations*. New York: Semiotext(e)
- Benjamin, Walter (1970). Theses on the philosophy of history. In: H. Arendt (Ed.), *Illuminations* (pp. 219–253). London: Lowe & Brydone Ltd.
- Briggs, Charles L. (1998). *Competence in performance: The creativity of tradition in Mexican verbal art*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Bruner, Edward M. & Gorfain, Phillis (1984). Dialogic narration and the paradoxes of Masada. In: E. Bruner (Ed.), *Text, play and story: The construction and reconstruction of self and society* (pp. 56–75). Washington, D.C.: The American Ethnological Society.
- Cohen, Erik (1985). The tourist guide: The origins, structure and dynamics of a role. *Annals of Tourism Research*, 12, 12–27.
- Fine, Elizabeth & Speer-Haskell, Jean (1985). Tour-guide performances as sight sacralization. *Annals of Tourism Research*, 12(1), 73–95.
- Fowler, Peter (1995). *The past in contemporary society – then, now*. London: Routledge.
- Golden, Deborah (1996). The museum of the Jewish diaspora tells a story. In: T. Selwyn (Ed.), *The tourist image – myths and myth making in tourism* (pp. 223–250). John Wiley & Sons
- Holloway, Christopher (1981). The guided-tour: A sociological approach. *Annals of Tourism Research*, 8(3), 377–401.
- Katriel, Tamar (1993). "Our future is where our past is": Studying heritage museums as ideological and performative arenas. *Communication Monographs*, 60, 69–75.
- Katriel, Tamar (1997). *Performing the past – a study of Israeli settlement museums*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Katz, Shaul (1985). The Israeli teacher-guide: The emergence and perpetuation of a role. *Annals of Tourism Research*, 12, 49–72.
- Kaye, J. Harvey (1991). *The powers of the past: Reflection on the crisis and the promise of history*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kimmerling, Baruch (1989). Between "Alexandria on the Hudson" and Zion. *The Israeli state and society: Boundaries and frontiers* (pp. 237–264) New York: State University of New York Press.
- Mosés, Stéphan (1989). The theological political model of history in the thought of Walter Benjamin. *History & Memory*, 1(2), 5–33.
- Nora, Pierre (1989). Between memory and history: Les lieux de memoire. *Representation*, 26, 7–25.
- Porter-Benson, Susan (1986). Introduction. In Susan Porter-Benson et al. (Eds.), *Presenting the past – essays on history and the public*. Philadelphia: Temple University Press.
- Schudson, Michael (1989). The present in the past versus the past in the present. *Communication*, 11(2), 105–113.
- Urry, John (1996). How societies remember the past. In: S. Macdonald & G. Fyfe (Eds.), *Theorizing museums*. Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Walsh, Kevin (1992). The presentation of the past: Museums and heritage in the post-modern world. London: Routledge.